

ALEKSANDER SMOLIŃSKI
(UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA W TORUNIU)*

Dzienniki oraz pamiętniki i wspomnienia jako źródła do badań nad życiem codziennym kawalerzystów i artylerzystów konnych polskich formacji wojskowych z lat 1914–1918 oraz Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej

Streszczenie. Historia kawalerii i artylerii konnej polskich formacji wojskowych z okresu I wojny światowej oraz Wojska Polskiego z lat 1918–1939 od dawna budzi zainteresowanie naukowe polskich badaczy. Świadczy o tym stale narastająca liczba dotyczących ich publikacji. Jednym z narzędzi, za pomocą których bada się ich dzieje są źródła relacyjne – dzienniki, wspomnienia i pamiętniki. Dlatego też autor postanowił przedstawić wybrane źródła tego typu oraz wskazać te zagadnienia z dziejów kawalerii i artylerii konnej, które mogą być badane na podstawie źródeł relacyjnych i te problemy, które mogą napotkać potencjalni badacze korzystający ze źródeł tego typu.

Słowa kluczowe: polskie formacje wojskowe z lat I wojny światowej, Wojsko Polskie (1918–1939), Rzeczpospolita Polska (1918–1939), kawaleria, artyleria konna, źródła relacyjne – dzienniki, wspomnienia, pamiętniki.

Historia jazdy, początkowo jedynie armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów, budzi zainteresowanie naukowe rodzimych badaczy już od XIX w.¹ W Europie natomiast – trwające do czasów nam współczesnych – badania różnych aspektów funkcjonowania tej niezwykle istotnej dla dziejów cywilizacji ludzkiej praktycznie całego świata broni konnej, rozpoczęły się w momencie, gdy w dalszym ciągu stanowiła ona bardzo liczny i ważny składnik większości ówczesnych armii – przede wszystkim europejskich². Choć

* Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Zakład Historii Wojskowej, e-mail: asm@umk.pl.

¹ *Vide*: K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894. Poza tym za dzieło pod pewnym względem dotyczące także historii tej broni można również uznać pracę: S.W. Wilczyński, *Taktyka jazdy*, Bruksella 1852.

² *Vide* np.: E. Humbert, *Programme élémentaire du cours d'art et d'histoire militaires enseigné à L'École Impériale de Cavalerie*, Saumur 1866; G.T. Denison, *A History of Cavalry from the*

wówczas już czas świetności kawalerii powoli zaczynał się kończyć, to nadal daleko było jednak do zmian, jakie przyniosła dopiero I wojna światowa, rozpoczynająca nieodwracalny – jak się później okazało – proces całkowitej utraty wartości bojowej broni konnych, a tym samym ich sukcesywnego zaniku³. Warto jednak pamiętać, że w pierwszej połowie XX w. część dawnego kawaleryjskiego etosu udało się jednakże ocalić poprzez przekształcenie znacznej części jej oddziałów w formacje zmotoryzowane i pancerne⁴. W wielu armiach, głównie współczesnej Europy – w tym także w Wojsku Polskim – tak pozostało do dziś.

Polacy, obok Węgrów⁵, uważają siebie za naród, który niegdyś w szczególny sposób związany był z końmi⁶ i wojną prowadzoną z wysokości końskiego grzbieta⁷. Zapewne po części jest to pewien sięgający czasów szlacheckich i dość pochlebny

---

earliest times with lessons for the future, London 1877 oraz niemieckie, znacznie poprawione i uzupełnione wydanie tej pracy, przetłumaczone przez podpułkownika pruskiej kawalerii Heinricha Otto Brixia – *Geschichte der Cavallerie seit den frühesten Zeiten mit Betrachtungen über ihre Zukunft*. Von George T. Denison, Oberstleutnant. Aus dem Englischen übertragen und mit Anmerkungen versehen von Brix, Berlin 1879. W 1897 r. obydwie te prace zostały opublikowane również w carskiej Rosji, gdzie cieszyły się dużym uznaniem. Ponadto *vide*: *Istoriya konnicy w 5-czastjach*. Sostawił pułkownik Markow komandir 1-go Lejb-Dragunskowo Moskowskowo Jewo Wieliczestwa Połka, Twier [b.r.w.]; K. Gless, *Das Pferd im Militärwesen*, Berlin 1980; D. Dvoračková, *Koň a člověk v středověku. K spolužití člověka a koňa v Uhorskom Kráľovstve*, Budmerice 2007; P. Kelekna, *The Horse in Human History*, Cambridge 2009.

³ Cf. T. Machalski, *Kawaleria w Wielkiej Wojnie*, Oświęcim 2013; K. Rudnicki, *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Warszawa 1937; J. Ellis, *Cavalry. The history of mounted warfare*, North Vancouver 1978; S. Badsey, *Doctrine and Reform in the British Cavalry 1880–1918*, Aldershot 2008; M. Baczkowski, *Kawaleria austriacka i austro-węgierska w latach 1792–1914*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...* *Studia z dziejów kawalerii*, t. II, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 263–329.

⁴ *Vide*: M. Wasilewski, *Polska kawaleria pancerna XX wieku*, Warszawa 1997. Warto też pamiętać, że w drugiej połowie XX w., wzorem amerykańskim, tradycje kawaleryjskie przejęły również niektóre formacje aeromobilne. Podobnie jest też obecnie w Wojsku Polskim – *vide*: A. Kustra, *Kawalerzyści XXI wieku*, Warszawa 2001.

⁵ Węgrzy byli bowiem twórcami lekkiej jazdy zwanej huzarami, bez których trudno wyobrazić sobie dzieje europejskiej, i nie tylko, kawalerii w XVIII i XIX w. – *vide m.in.*: M.I. Markow, *Istoriya konnicy*, t. III (*Ot Fridricha Wielikogo do Aleksandra Suworowa*), Moskwa 2009 (pierwsze wydanie, jak wspomniano, miało miejsce przed 1917 r.); K. Ulyatt, G. D'Achille – ilustrator, *Hussars of the Napoleonic wars*, London 1981; W.W. Taratorin, *Konnica na wajnie. Istoriya kawalerii s drevniejszych wremion do epochy napoleonowskich woin*, Minsk 1999; A.P. Manżoła, *Tysiaczletije ruskoj konnicy*, Moskwa–Minsk 2006; J. Kelenik, G. Ságvári, P. Szábo, J. Zachar, *A Magyar Huszár*, Budapest [b.r.w.].

⁶ Cf. M. Czapski, *Historia powszechna konia*, Poznań 1874; S. Bojanowski, *Sylwetki koni orientalnych i ich hodowców*, Kraków 1906; Z. Sosnowski, *O koniu w Polsce*, Warszawa 1912; W.A. Lasocki, *O koniu bojowym. Z zapisków kawalerzysty*, Londyn 1999; M.H. Gapski, *Koń w kulturze polskiego średniowiecza. Wierzchowce na ścieżkach wyobraźni*, Poznań 2014; M. Iglkowski, *Polska szkoła jazdy w XVII wieku na tle kawalerii Europy Zachodniej*, Grajewo 2015; A. Bołdyrew, *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016.

⁷ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury szerzej: W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1958; J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII*,

dla nas stereotyp⁸, jednak nie sposób zaprzeczyć, że lekki jeździec – z ogromną, a niekiedy wręcz zabójczą, skutecznością walczący poręczną lancą⁹ – zwany łańcem, jest przecież polskim wynalazkiem. O jego wartości świadczyć może chociażby to, iż w epoce napoleońskiej oddziały tego typu, zwane też lansjerami¹⁰, znalazły się w składzie praktycznie wszystkich armii europejskich¹¹. Na dodatek w większości z nich przetrwały aż do wybuchu I wojny światowej, a lanca zawędrowała także do Indii, USA i Meksyku¹². Nie można też nie zauważać faktu polegającego na tym, że znaczna część wielkich¹³ lub też jedynie sławnych polskich zwycięstw¹⁴ była zasługą kawalerzystów oraz ich wiernych towarzyszy żołnierskiej doli i niedoli, a mianowicie koni. Stąd w polskiej literaturze historycznej dotyczącej dziejów jazdy po dziś dzień często widoczny jest pewien wyraźny

---

t. II, Warszawa 1994; Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII w.*, Łódź 1975; U. Świderska-Włodarczyk, *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*, Poznań 2003.

⁸ *Vide* chociażby: Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty XVI–XVIII w.*, Toruń 2002.

⁹ *Vide*: B. Gembarzewski, *Kopia a lanca*, Warszawa 1921; J. Wielhorski, *Lanca*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. 6, Kraków 1974; J. Jaworski, *Regina armorum. Rzecz o Lancy*, Oświęcim 2011.

¹⁰ Nazwę tę stosowano, głównie w armiach zachodnioeuropejskich, gdzie regimenty tego typu – od rodzaju posiadanego uzbrojenia – nazywano właśnie lansjerskimi.

¹¹ *Cf.* G. Schreiber, *Des Kaisers Reiterei. Österreichische Kavallerie in vier Jahrhunderten*, Wien 1967; E. Bukhari, A. McBride – ilustrator, *Napoleon's Cavalry*, London 1976; eorundem, *Napoleon's Dragons and Lancers*, Oxford 2007; S. Lwow, A. Awierjanow – chudożnik, *Armiejskie ulany Rosji w 1812 roku*, Moskwa 2002; P. Hofschroëer, B. Fosten – ilustrator, *Prussian Cavalry of the Napoleonic Wars (2) 1807–1815*, Oxford 2002; R. Pavly, P. Courcelle – ilustrator, *Napoleon's Red Lancers*, Oxford 2003.

¹² *Vide* np.: J. Minkiewicz, *Ulańskie dzieje*, Londyn 1985.

¹³ By wspomnieć tutaj choćby o Grunwaldzie, Kircholmie, Kłuszynie, czy też o Chocimiu i Wiedniu – *vide*: J. Wimmer, *Wiedeń 1683*, Warszawa 1983; L. Podhorodecki, *Wiedeń 1683*, Warszawa 1983; H. Wisner, *Kircholm 1605*, Warszawa 1987; A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990 (drugie wydanie – Wodzisław Śląski–Łódź 2010); *idem*, *Grunwald 1410*, Warszawa 1993; R. Szcześniak, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2004; D. Orłowski, *Chocim 1673*, Warszawa 2007; R. Sikora, *Kłuszyn 1610. Rozważania o bitwie*, Warszawa 2010 oraz K. Kwiatkowski, *Memoria continenter historiam denotat. Bitwa pod Grunwaldem / Tannenbergiem / Żalgrisem 1410 w najnowszych badaniach*, Toruń 2015.

¹⁴ Do grupy takich kawalerskich starć polskiej jazdy – obok wielu innych – można by zaliczyć m.in. Somosierrę, Stoczek, Krechowce, czy też nie do końca przebadaną, głównie pod kątem wielkości sił zaangażowanych w tym starciu przez I Armię Konną, bitwę stoczoną 31 VIII 1920 r. pod Komarowem – *vide*: A. Smoliński, *Na marginesie artykułu o walkach z I Armią Konną na Zamojszczyźnie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2005, R. VI (LVII), nr 1 (206), s. 141–151. Ponadto *vide*: R. Bielecki, *Somosierra 1808*, Warszawa 1989; J. Odziemkowski, *Krechowce*, Pruszków 1993; B. Królikowski, *Ulańskie lato. Od Krechowca do Komarowa*, Lublin 1999 (drugie wydanie zatytułowane: *Ulańskie lato. Od Krechowca do Komarowa. Szkice z dziejów jazdy polskiej w latach 1917–1921*, Lublin 2005); J. Odziemkowski, J.S. Tym, *Kawalerskie boje. W 85 rocznicę zakończenia wojny polsko-sowieckiej*, Grajewo 2005; T. Strzeżek, *Stoczek–Nowa Wieś 1831*, Warszawa 2010; J. Laske, R. Małowiecki, *Somosierra*, Oświęcim 2013. *Vide* także: R. Sikora, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011.

sentymencie do kawaleryjskiej spuścizny naszej rodzimej historii¹⁵. Można go było zaobserwować także przed 1939 r., a więc wówczas, gdy w Wojsku Polskim konna kawaleria, obok piechoty i artylerii, istniała jeszcze jako jedna z trzech samodzielnych broni głównych.

Istotny wpływ na taki właśnie sposób postrzegania kawalerii i jej etosu przez polską historiografię miały również – oraz nadal mają – wydarzenia „ostatniej kampanii konnej” na ziemiach polskich, czyli starcia mas kawalerii, które miały miejsce podczas wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1920, a przede wszystkim w trakcie wiosennych, letnich i jesiennych operacji kampanii 1920 r.¹⁶, a także epopeja wrześniowych i październikowych walk 1939 r. – zarówno poszczególnych biorących w niej udział pułków szwoleżerów, ułanów czy też strzelców konnych¹⁷, jak i wielkich konnych oraz zmotoryzowanych jednostek tej broni¹⁸.

¹⁵ Wydaje się też, że niekiedy podobny stosunek do problematyki tego typu widoczny jest także w historiografii węgierskiej.

¹⁶ *Vide* chociażby: M. Biernacki, *Działania Armii Konnej Budionnego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r. 26 V – 20 VI 1920*, Warszawa 1924; S. Żukowski, *Działania 3 Konnego Korpusu Gaja*, Warszawa 1935; T. Machalski, *Ostatnia epopeja. Działania kawalerii w 1920 roku*, Londyn 1969; K. Krzeczunowicz, *Ostatnia kampania konna. Działania armii polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, Londyn 1971; J. Jaworski, *Jazda Tatarska II Rzeczypospolitej. Dzieje, barwa i broń*, Warszawa 1988; A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003; *idem*, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, red. A. Smoliński, Toruń 2003; *idem*, *I Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008; D. Koreś, *Organizacja i liczebność Grupy Operacyjnej Jazdy w lipcu 1920 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2007, R. VIII (LIX), nr 2 (217), s. 59–121; D. Koreś, M. Żuczkowski, *Walki Grupy Operacyjnej Jazdy generała podporucznika Jana Sawickiego z 1 Armią Konną pod Beresteczkiem, Radziwiłowem i Brodami 29 lipca – 5 sierpnia 1920 r.*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. III, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 235–342.

¹⁷ *Vide m.in.*: W. Lewandowski, *3 Pułk Szwoleżerów Mazowieckich im. płka Jana Leona Hipolita Koziatulskiego w kampanii jesiennej 1939 roku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Historia X. Nauki Humanistyczno-Społeczne 1973, z. 58, s. 49–64; *idem*, *Z walk 3 Pułku Szwoleżerów Mazowieckich im. Jana Leona Hipolita Koziatulskiego we wrześniu 1939 roku*, *ibidem* 1975, z. 67, s. 33–46; P. Bauer, B. Polak, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego w obronie ojczyzny, 1939 r.*, Gostyń 1978; J. Przemysza-Zieliński, *Księga wrześniowej chwały pułków śląskich*, t. I, Katowice 1989; *idem*, *Księga wrześniowej chwały pułków śląskich*, t. II, Katowice–Sosnowiec 1993; T. Böhm, *1 Pułk Kawalerii KOP w wojnie obronnej 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 2 (128), s. 93–113; J. Błasiński, *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1996; *idem*, *Z dziejów kawalerii II Rzeczypospolitej. Losy 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1999; E.P. Nowak, *Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999; A. Czarnik, *Ósmy strzelców konnych w marszu i w boju. Działania ósmego pułku strzelców konnych na Pomorzu nadwiślańskim w dniach 1–3 września 1939 r.*, Słupsk 1999; P. Rozdźestwieński, *Ułani Jazłowieccy. Zarys działań pierwszego rzutu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrześniowej 1939 roku*, Warszawa 2008; A. Czartoryski, *5 Pułk Ułanów Zaslawskich w Polskiej Wojnie Obronnej 1939 r.*, Ostrołęka 2009.

¹⁸ Udziału konnych brygad kawalerii Wojska Polskiego w tych walkach, nie licząc publikacji o charakterze wspomnieniowym, dotyczą choćby następujące opracowania: F. Skibiński,

Stąd też od wielu już lat – a mianowicie co najmniej od momentu zakończenia II wojny światowej – zaobserwować można zarówno w Polsce jak i wśród środowisk polonijnych, głównie zaś tych osiadłych w Wielkiej Brytanii¹⁹, ciągle

10 Brygada Kawalerii w kampanii wrześniowej 1939 r. Część I, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1959, R. IV, nr 1 (10), s. 223–250; idem, *10 Brygada Kawalerii w kampanii wrześniowej 1939 r. Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1959, R. IV, nr 2 (11), s. 221–255; L. Mitkiewicz, *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Toronto 1964; F. Idziór, *O walkach Wielkopolskiej BK w Puszczy Kampinoskiej w 1939 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1968, R. XIII, nr 3 (47), s. 486–491; J. Drężek, *W sprawie walk Mazowieckiej BK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1978, R. XXIII, nr 1 (83), s. 378–383; M. Winogrodzki, *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 3 (129), s. 326–342; idem, *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1990, R. XXXV, nr 3–4 (133–134), s. 98–119; J. Wielhorski, *Przyczynki do monografii Suwalskiej i Podlaskiej BK oraz GO Kaw. gen. Podhorskiego 1 IX – 5 X 1939. W 50 rocznicę walk „Dawna Broń i Barwa”* [Katowice] 1989, nr 5, s. 3–41; A. Wilczkowski, A. Klein – ilustracje, *Anatomia boju. Wołyńska Brygada Kawalerii pod Mokrą 1 września 1939*, Łódź 1992; J. Majka, *Brygada płk. Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999; idem, *Brygada Motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004; idem, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2016; Z. Kościński, *Organizacja i działania wojenne samodzielnej kawalerii polskiej w 1939 roku. Wybrane przykłady działań bojowych samodzielnej kawalerii polskiej w 1939 roku*, Leszno 2009; J.S. Tym, *Boje Wołyńskiej Brygady Kawalerii w dniach 1–4 września 1939 roku*, [w:] *Mokra Działoszyn 1939*, praca zbior., Warszawa 2005; idem, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2016; M. Majewski, *Kresowa Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2011; E. Pawłowski, *Kawaleria polska w Wojnie Obronnej 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 3 (129), s. 256–273; J. Jarecki, *Kawaleria polska w walce. Wrzesień 1939*, Katowice [b.r.w.] (pierwsze wydanie pt. *Walki kawalerii polskiej. Wrzesień 1939*, Katowice 1989); M. Jeske, A. Konstankiewicz, L. Kukawski, P.M. Rozdżestwieński, J.S. Tym, A. Wesołowski, J. Wróbel, *Kawaleria samodzielna w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2004; B. Błaszkowski, M. Jeske, A. Konstankiewicz, L. Kukawski, P.M. Rozdżestwieński, J.S. Tym, A. Wesołowski, J. Wróbel, *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą (Polish Cavalry during the battle at Bzura 1939)*, Warszawa 2005.

¹⁹ W tym przypadku dotyczy to czy też raczej przez długie lata dotyczyło, głównie byłych kombatantów służących niegdyś w formacjach konnych i kawalerii pancerniej Wojska Polskiego oraz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy po 1945 r. pozostali na emigracji. W efekcie tego powstał cały szereg niezwykle ważnych publikacji, by wspomnieć tutaj m.in.: *9 Pułk Ułanów Małopolskich*, red. Z. Godyń, Edynburgh 1947; *Księga dziejów 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego*, red. J. Smoleński, M.W. Żebrowski, Londyn 1969; W.A. Lasocki, *Z dziejów 25-go Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Londyn 1970; A. Skiba, *Boje wrześniowe 19 Pułku Ułanów Wołyńskich w kampanii wrześniowej*, Londyn 1971; *Szlakiem Ułanów Chrobrego. Zarys historii 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, red. S. Zakrzewski, Z. Godyń, Londyn 1973; *Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809–1947*, praca zbior., Londyn 1982; A.J. Dąbrowski, *Historia 10 Pułku Ułanów Litewskich*, Londyn 1982; A. Hławaty, *Dzieje 6 Pułku Ułanów Kaniowskich*, Londyn 1973; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, praca zbior., Londyn 1988; oraz M.W. Żebrowski, *Pluton trębaczy 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego*, Londyn 1981.

Wspomnieć tutaj także należy o istotnych dokonaniach środowiska autorów, również głównie byłych kombatantów skupionych wokół wydawanego w Londynie periodyku, mianowicie najpierw

zainteresowanie historią polskiej jazdy²⁰. Wśród historyków krajowych znacząco wzrosło ono po zmianach, które nastąpiły po 1989 r., przy czym badania prowadzone nad tą problematyką dotyczą głównie kawalerii i artylerii konnej Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej. W efekcie tego od czasu do czasu pojawiają się nowe często wartościowe i jednocześnie ciekawe opracowania²¹.

W badaniach dotyczących dziejów kawalerii i artylerii konnej sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej trudną do przecenienia rolę odgrywały zawsze – i nadal odgrywają – publikowane drukiem dzienniki oraz pamiętniki i wspomnienia²².

„Przeglądu Zrzeszenia Kół Pułkowych Kawalerii”, a następnie „Przeglądu Kawalerii i Broni Pancernej” – *vide* choćby: J. Wielhorski, *Genealogia pułków strzelców konnych 1918–1924 oraz rodowody Grodzieńskiego Pułku Ułanów... Część I i II*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1970, t. VIII, nr 57–58, s. 93–114; *idem*, *Przemiany O. de B. na szczeblu w.j. jazdy – XI 1918 – X 1920*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1975, t. X, nr 80, s. 93–114; *idem*, *Jazda polska w dobie ofensywy kijowskiej 25 IV – 12 V 1920 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1990, t. XVIII, nr 135, s. 459–474. Pełny wykaz prac oraz ich autorów *vide: Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej. Bibliografia 1956–2000 r. (Numery 1–160)*, oprac. W. Fiedler, J. Hlawaty, Londyn 2001.

²⁰ Prawidłowość ta dotyczy również artylerii konnej, której dzieje w nierozdzielny sposób związane były z etosem kawalerii – *vide* np.: L. Dunin-Wolski, *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Londyn 1948; *Rodowody artylerii konnej Wojska Polskiego*, red. J. Boguski, Londyn 1964; J. Wielhorski, *O. de B. dyonów artylerii konnej w okresie 1918–1920*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1990, t. XVIII, nr 136, s. 554–564; A. Smoliński, *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema” [Toruń] 1997, R. XXX, nr 11, s. 407–417; *idem*, *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014, s. 227–288; *idem*, *Artyleria konna Wojska Polskiego w walkach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 roku do wczesnej wiosny 1919 roku. Część I*, „Semper Fidelis”. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich [Wrocław] 2014, nr 2 (134), s. 5–9; *idem*, *Artyleria konna Wojska Polskiego w walkach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 roku do wczesnej wiosny 1919 roku. Część II*, „Semper Fidelis”. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich [Wrocław] 2014, nr 3 (135), s. 13–16; *idem*, *Pierwsze formacje artylerii konnej Wojska Polskiego w polsko-ukraińskich bojach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 r. do wiosny 1919 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” [Białystok] 2015, t. IV, s. 113–139; Z. Gnat-Wieteska, *Podchorążowie artylerii konnej i weterynarii z Włodzimierza Wołyńskiego*, Pruszków 1996; K. Szczepański, *Wspomnienia o 14 Dywizjonie Artylerii Konnej*, Białystok 2004; P. Zarzycki, *Artyleria konna w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2007. Ponadto *vide*: M. Giętkowski, *Artyleria konna Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2000.

²¹ Szerzej *vide*: A. Smoliński, *Przegląd dorobku polskiej historiografii na temat dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2011, R. XII (LXIII), nr 3 (236), s. 7–26; *idem*, *Szwolężerowie, ulani, strzelcy konni oraz pozostałe konne wojsko... Przegląd dorobku polskiej historiografii dotyczącej dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrusiak, D. Koresz, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012, s. 439–475.

²² Obecnie, nie licząc drobniejszych przyczynków rozproszonych po różnych publikacjach – głównie zaś opublikowanych w periodykach – dysponujemy co najmniej kilkudziesięcioma

Nierzadko też są one swoistą inspiracją do badań podejmowania przez historyków. Poza tym umożliwiają również spojrzenie na epokę i towarzyszące jej wydarzenia oczami ich bezpośrednich uczestników bądź świadków. Tym samym pozwalają wczuć się w klimat i atmosferę minionych czasów, co może umożliwić ich lepsze zrozumienie. Często jednak wykorzystywane są one w mało krytyczny sposób, co powoduje, że cały szereg zawartych w nich subiektywnych ocen ich autorów – nie zawsze słusznie – staje się elementem naukowego opisu różnych aspektów historii tych dwóch broni. W efekcie tego powstaje nieco skrzywiony, a więc nie do końca prawdziwy ich obraz²³. Uwagi te nie oznaczają oczywiście, że należy zrezygnować z analizy źródeł relacyjnych. W wielu przypadkach bowiem zawarte w nich informacje stanowią cenne uzupełnienie naszej dotychczasowej wiedzy, a także mogą służyć poszerzeniu oraz interpretacji danych odnajdywanych w innych źródłach – głównie archiwalnych.

Do chwili obecnej zarówno w kraju, jak i na emigracji opublikowano wiele dzienników oraz pamiętników i wspomnień autorstwa byłych kawalerzystów i artylerzystów konnych. Szczególną wartość źródłową posiadają te pierwsze, gdyż powstawały na bieżąco, co powoduje, że nie są one obciążone ułomnością ludzkiej pamięci oraz subiektywnych odczuć i poglądów narastających w długiej perspektywie czasowej od opisywanych przez autorów wydarzeń. Nie należy bowiem zapominać, że w przypadku wspomnień i pamiętników często w zawartych w nich opisach i ocenach widać ślady analiz i interpretacji znajdujących się w naukowych bądź też popularnonaukowych lub nawet popularnych opracowaniach historycznych.

Warto wymienić dzienniki dowódcy 1 Dywizji Jazdy i późniejszego generała dywizji Juliusza Rómmla dotyczące wojny polsko-sowieckiej²⁴. Zawierają one bowiem zarówno obszerne opisy walk polskiej jazdy z 1 Armią Konną Siemiona Michajłowicza Budionnego, jak i cały szereg istotnych informacji dotyczących codziennego życia frontowego kawalerzystów i artylerzystów konnych, w tym również kwestii koni, niedoborów odpowiedniego umundurowania i obuwia oraz uzbrojenia i sprzętu bojowego, a także warunków walki – w tym trudności

---

zwartymi wydanymi drukiem dziennikami bądź też wspomnieniami lub pamiętnikami autorstwa byłych kawalerzystów i artylerzystów konnych.

²³ Przykładami mogą być chociażby oparte niemal wyłącznie o źródła relacyjne publikacje autorstwa Piotra Jaźwińskiego – *vide: idem, Oficerowie i dżentelmeni. Życie prywatne i służbowe kawalerzystów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011; *idem, Oficerowie i konie. Przyjaźń na śmierć i życie. Kawalerzyści Drugiej Rzeczypospolitej o koniach – swoich towarzyszach broni*, Warszawa 2012. Ich autor uległ bowiem raczej wyidealizowanej wizji kawalerii Wojska Polskiego, którą można odnaleźć w analizowanych przez niego publikowanych wspomnieniach i pamiętnikach.

²⁴ *Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmla*, Lwów [b.r.w.]; J. Rómmeł, *Kawaleria polska w pościgu za Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmla. Część druga*, Lwów [b.r.w.]. *Vide także: J. Rómmeł, Wspomnienia z bojów kawalerii*, Warszawa 1934; *idem, Kawaleria polska w roku 1920*, Warszawa 1934.

z zaopatrzeniem walczących w żywność i paszę dla zwierząt oraz losu rannych. Nie mniej ważnym poruszonym tam wątkiem jest też stosunek do jeńców obydwu stron tego konfliktu.

Autorem kolejnego wartego wspomnienia dziennika jest pułkownik dyplomowany Leon Mitkiewicz-Żółtek, który przedstawił w nim swoją służbę na stanowisku dowódcy 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich w latach 1932–1935²⁵. Oficer ten opisał w nim cały szereg niezwykle ważnych aspektów dotyczących funkcjonowania pułku kawalerii w czasie pokoju, a więc kwestie szkolenia oficerów oraz podoficerów i szeregowych, koni, warunków koszarowych, a także sytuacji bytowej kadry służby stałej – mianowicie oficerów, podoficerów zawodowych i nadterminowych oraz szeregowych służby zasadniczej. Poza tym można tam odnaleźć cały szereg informacji na temat gospodarki pułkowej – m.in. mundurowej, sportu konnego, stosunków oddziału z lokalną społecznością cywilną, obchodów świąt i uroczystości pułkowych oraz państwowych, a także pułkowego Plutonu Trębaczy itd. Trudno byłoby znaleźć jakiś element z życia ówczesnego pułku kawalerii, który nie znalazł swojego mniej lub bardziej szerokiego odzwierciedlenia na kartach tego dziennika. Wszystko to powoduje, że jego wartość źródłowa jest trudna do przecenienia – także dla badań dotyczących życia codziennego kawalerzysty i artylerzysty konnego Wojska Polskiego II Rzeczypospolitej. Nie należy też zapominać, że pułkownik dyplomowany Leon Mitkiewicz-Żółtek pozostawił po sobie także obszerny i niezwykle ciekawy oraz wartościowy pamiętnik, w których można odnaleźć szeroką panoramę dziejów polskiej jazdy z lat 1917–1939²⁶.

Wśród licznych pamiętników na szczególną uwagę zasługują trzytomowe wspomnienia oficera legionisty z II Brygady Legionów Polskich, a następnie generała brygady Wojska Polskiego, mianowicie Stanisława Rostworowskiego²⁷. Znaleźć w nich można cały szereg elementów historii tej formacji, w tym także walczącą w jej składzie legionową kawalerię, która dzieliła z nią trudy walk w Karpatach oraz na pozostałych frontach legionowej epopei. Poza tym zawarte są tam również informacje dotyczące różnych aspektów frontowego życia codziennego legionowych kawalerzystów z 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich. Warto też

²⁵ L. Mitkiewicz, *W Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich 1932–1935*, wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2014.

²⁶ *Vide*: L. Mitkiewicz, *W Wojsku Polskim 1917–1921*, przedmowa gen. K. Rudnickiego, wyd. 2, Londyn 1978; idem, *W Wojsku Polskim 1917–1939*, t. I (*W Wojsku Polskim 1917–1921*), wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2015; idem, *W Wojsku Polskim 1917–1939*, t. II (*W Wojsku Polskim 1921–1930*), wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2017.

²⁷ *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). Z Legionami na bój*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993; *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). Przed i po kryzysie przysięgowym*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993; *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). W adiutanturze Rady Regencyjnej*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993. Wszystkie trzy wymienione tutaj tomy ukazały się w ramach serii: *Z dokumentów, wspomnień i listów pozostawionych przez Stanisława Rostworowskiego*.

podkreślić, że przygotowujący powyższe tomy do druku Stanisław Jan Rostworowski zamieścił w nich także dokumenty oraz listy swojego antenata. Podobny charakter mają także inne wspomnienia tego oficera, które poza Legionami dotyczą również wojny polsko-sowieckiej oraz III powstania śląskiego i formowanego wówczas Dywizjonu Ułanów Górnos Śląskich²⁸.

Dziejom kawalerii legionowej walczącej w składzie II Brygady Legionów Polskich poświęcone są również wspomnienia rotmistrza Jana Dunin-Brzezińskiego²⁹. Oprócz opisów krwawych i wyczerpujących zimowych walk toczonych w Karpatach w końcu 1914 i na początku 1915 r., a następnie szarży pod Rokitną z 13 czerwca 1915 r. i dalszych kampanii legionowych, znalazły się tam również wspomnienia z okresu odtwarzania w końcu 1918 i na początku 1919 r. 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, którego antenatem był 2 Pułk Ułanów Legionów Polskich. Wśród nich można odnaleźć wiele informacji dotyczących życia codziennego i koni, a także kwestii związanych z szeroko rozumianą „bronią i barwą” kawalerzystów legionowych i Polskiego Korpusu Posiłkowego oraz odrodzonego w listopadzie 1918 r. Wojska Polskiego³⁰.

Najliczniejsza grupa wspomnień dotyczy kawalerii polskiej z lat 1918–1939. Zaliczyć można do nich wspomnienia generała Romana Żaby, w których zawarł on sporo ciekawych informacji oraz obserwacji i ocen dotyczących początków istnienia wspomnianego powyżej 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich, szczególnie zaś trudnych warunków jego formowania, które odbywało się w dużym pośpiechu przy braku koni, umundurowania i uzbrojenia oraz niedoborów innego zaopatrzenia, w tym żywności dla ludzi i paszy dla koni³¹.

²⁸ *Vide*: S. Rostworowski, *Bitwy mojego życia*, wybór i oprac. tekstów S.J. Rostworowski, Warszawa 2001. Poza tym znalazły się tam informacje o zamachu majowym z 1926 r., kampanii jesiennej 1939 r., a także o udziale gen. Stanisława Rostworowskiego w konspiracji podległej władzom na uchodźstwie. Oprócz tego *vide*: S. Rostworowski, *Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920*, wybór i oprac. tekstów S.J. Rostworowski, Warszawa 1995; oraz i d e m, *Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920. Z frontu litewsko-białoruskiego oficera sztabowego gen. Szepetyckiego i Sikorskiego do świeżo poślubionej żony. Relacje przeplatane listami ze zdobycia Lidy, Wilna, bojów w obronie Brześcia Litewskiego, opinie o dowódcach i podkomendnych*, Warszawa–Kraków 2015.

²⁹ J. Dunin-Brzeziński, *Rotmistrz Legionów Polskich. Wspomnienia z lat 1914–1919*, przedmowa, oprac. i przyp. S.J. Rostworowski, Pruszków 2003.

³⁰ Wspomnień kawalerzystów służących w jeździe Legionów Polskich jest więcej – *vide* choćby: B. Wieniawa-Długoszowski, *Wymarsz i inne wspomnienia*, zebrał, opracował i wstępem poprzedził R. Loth, Warszawa 1992. Poza tym obecnie dysponujemy również wspomnieniami artylerzysty konnego walczącego w jedynej legionowej Baterii Konnej – *vide*: W. Solek, *Pamiętnik legionisty*, oprac., wstępem i przyp. opatrzył W. Budzyński, Warszawa 1988.

³¹ R. Żaba, *Wspomnienia z lat ubiegłych (od 1864 do 1937)*, wprowadzenie i oprac. naukowe P.S. Szlezzynger, Kraków [b.r.w.]. Najobszerniejsza część tych wspomnień dotyczy jednak służby Romana Żaby w kawalerii Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej, przy czym wydaje się, że czas ten uważał on za najważniejszy okres swojego życia. *Vide* także inne wspomnienia dotyczącego okresu „walk o niepodległość i granice” z lat 1918–1920, w których można odnaleźć mnóstwo

Niezwykłe ciekawe oraz jednocześnie wartościowe i pełne najprzeróżniejszych informacji i szczegółów dotyczących polskiej kawalerii z lat 1917–1939 są wspomnienia Franciszka Skibińskiego, który służbę w tej broni rozpoczął od zwykłego ochotnika – ułana Krechowickiego – a zakończył jako pancerniak w stopniu generała dywizji „Ludowego” Wojska Polskiego³². Był on baczny obserwatorem różnych aspektów życia codziennego i funkcjonowania tej broni, a także uczestnikiem pierwszych prób jej unowocześnienia, mianowicie motoryzacji. Poza ogromem posiadanej wiedzy na temat polskiej kawalerii wartość jego relacji podnosi również barwność przekazu, który potencjalnemu czytelnikowi i badaczowi jej dziejów pozwala lepiej zrozumieć specyficzny świat kawalerzystów II Rzeczypospolitej.

Podobnie retrospektywne spojrzenie na przebieg własnej służby wojskowej, w tym również w polskiej kawalerii, prezentują wspomnienia generała brygady Tadeusza Machalskiego³³. Najwartościowsze – interesujące nas tutaj – ich elementy dotyczą formowania kawalerii w oblężonym Lwowie – „Wilków” Lwowskich – oraz doświadczeń z dowodzenia 26 Pułkiem Ułanów Wielkopolskich imienia Hetmana Karola Chodkiewicza w Baranowiczach. Sporo miejsca autor poświęcił bowiem wyszkoleniu oraz kwestiom gospodarki pułkowej i budowie nowych obiektów koszarowych, a także życiu kadry oficerskiej i stosunkom panującym w jeździe II Rzeczypospolitej³⁴.

Kolejnym bardzo cennym źródłem relacyjnym, które zawiera znaczącą wiedzę na temat najprzeróżniejszych aspektów życia codziennego kawalerii Wojska Polskiego z okresu międzywojennego są obszernie wspomnienia oficera 13 Pułku Ułanów Wieleńskich Grzegorza Cydzika. Ich wartość podnosi staranne opracowanie redakcyjne, które potencjalnemu czytelnikowi wyjaśnia i przybliża wiele kwestii poruszanych przez autora³⁵. Ten zaś dokładnie opisał przebieg własnej służby wojskowej oraz życie i warunki służby oficerów, podoficerów

---

ważnych informacji, w tym również dotyczących niezwykle trudnych realiów życia codziennego kawalerzystów funkcjonujących w warunkach działań wojennych, np.: T. Szmurło, *Szwależery furazery*, Warszawa 1934; S. Rachalewski, *Szabla na kilimie. Ze szwadronami 203 Pułku Ułanów w r. 1920*, Łódź 1938; B. Nietyksza, *Nadzieje, złudzenia, rzeczywistość. Wspomnienia z lat 1912–1945*, t. I, Warszawa 1985; J. Bocheński, *Wspomnienia*, Kraków 1994; J. Fudakowski, *Ulańskie wspomnienia z roku 1920*, do druku przygotował i wstępem poprzedził B. Królikowski, Lublin 2005; S. Eichler, *Z trudu naszego i znoju... Wspomnienia z mego życia*, Warszawa 2005.

³² F. Skibiński, *Ulańska młodość 1917–1939*, Warszawa 1989. *Vide* także: *idem*, *Pierwsza pancerna*, wyd. 6, Warszawa 1979.

³³ T. Machalski, *Co widziałem i przeżyłem*, London 1980.

³⁴ W wielu miejscach swoich wspomnień generał krytykuje dominację w Wojsku Polskim byłych legionistów.

³⁵ G. Cydzik, *Ułani, ulani. Wspomnienia – gawędy – opowieści*, wstęp, oprac. i red. naukowa J.S. Tym, Warszawa 2012. *Vide* także wcześniejsze, jednak niekompletne, wydania tych wspomnień: *idem*, *Ułani, ulani...*, Warszawa 1983 (drugie wydanie: Warszawa 1987).

zawodowych i nadterminowych, a także ułanów w swoim macierzystym pułku i stosunki panujące w Wileńskiej Brygadzie Kawalerii. Wiele uwagi poświęcił również problematyce wyszkolenia kontyngensu szeregowych młodszego i starszego rocznika, koncentracjom letnim, manewrom itd. Nie mogło też zabraknąć informacji o koniach i sporcie konnym w pułku oraz w brygadzie, podobnie jak wiadomości o tradycjach i zwyczajach panujących w jego macierzystym 13 Pułku Ułanów, a także wspomnień o kolejnych dowódcach, kolegach oficerach, życiu towarzyskim itd. Ciekawymi wątkami poruszonymi przez Grzegorza Cydzika są rozważania na temat rzeczywistej wartości kawalerii na przyszłym, nowoczesnym polu walki i postulaty dotyczące jej modernizacji oraz starania o przyjęcie i studia w Wyższej Szkole Wojennej, których jednak ze względu na wybuch wojny z Niemcami w 1939 r. nie zdążył ukończyć. Wspomnienia te zakończył opisem swojego udziału w kampanii jesiennej 1939 r., podczas której walczył w szeregach Pomorskiej Brygady Kawalerii. W efekcie tego otrzymaliśmy ciekawy obraz przedstawiający kawalerię Wojska Polskiego z lat trzydziestych XX w. widzianą przez pryzmat jednego z pułków i jednej z brygad stacjonujących na ówczesnych Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej³⁶.

Zajmując się jazdą Wojska Polskiego z lat 1918–1939 oraz jej życiem codziennym nie sposób pominąć kwestii sportu konnego. Jednym z pamiętnikarzy, którzy przekazali nam sporo wartościowych informacji na ten temat jest major Adam Królikiewicz, były legionowy kawalerzysta-beliniak, a następnie wybitny jeździec i słynny olimpijczyk³⁷. Z wielkim znanstwem oraz ze swoistą czułością opisał on swoje konie sportowe oraz liczne międzynarodowe zawody jeździeckie i igrzyska olimpijskie, w których osiągając wiele sukcesów uczestniczył przed 1939 r. Dzięki tym wspomnieniom można poczuć atmosferę sportu konnego z czasów, gdy był on jednym z niezbędnych elementów wyszkolenia jeździeckiego oficerów służących w broniach konnych.

Nie należy też zapominać, że pewną część etosu oraz zamiłowanie do konia z polską jazdą dzieliła artyleria konna, która w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej uchodziła za formację nawet bardziej elitarną niż kawaleria. Również w przypadku artylerii konnej do poznania jej dziejów, w tym życia codziennego, przydatne mogą być różne opublikowane dotychczas źródła relacyjne. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują wspomnienia późniejszego generała Stanisława

³⁶ Nie należy zapominać, że podobnych wspomnień lub pamiętników jest więcej – *vide* choćby: J. Szostak, *Moja służba Niepodległej. Wspomnienia 1897–1939*, Warszawa 1987; E. Ksyk, *W barwach 9 Pułku Ułanów Małopolskich*, wstęp, oprac. i red. naukowa J.S. Tym, Gdańsk 2012; K. Klaczyński, *Służyłem w najlepszym Pułku. Wspomnienia oficera 9 Pułku Ułanów Małopolskich*, Radomyśl Wielki 2013 oraz A. Pragłowski, *Od Wiednia do Londynu. Wspomnienia szefa sztabu 1 Dywizji Jazdy gen. Rómmla w wojnie polsko-bolszewickiej oraz Armii „Łódź” i obrony Warszawy w 1939 roku*, oprac. naukowe i posłowie D. Koreś, Warszawa–Kraków 2017.

³⁷ A. Królikiewicz, *Jasiek, Picador i ja*, Warszawa 1958; *idem*, *Olimpijska szarża*, wstępem opatrzyła K. Królikiewicz-Harasimowicz, Kraków [b.r.w.].

Kopańskiego³⁸. Najwartościowsze zamieszczone tam informacje dotyczą trudnych początków formowania 1 Dywizjonu Artylerii Konnej oraz jego udziału w „wojnach o niepodległość i granice z lat 1918–1920”, a także pokojowej służby tego oficera w tym dywizjonie. Spośród innych pamiętnikarzy – oficerów artylerii konnej – wspomnieć można również o Ignacym Bukowskim³⁹.

Najliczniejsza grupa interesujących nas tutaj źródeł relacyjnych dotyczy udziału kawalerii w kampanii jesiennej 1939 r. Tak jest chociażby w przypadku wspomnień ówczesnego dowódcy Wielkopolskiej Brygady Kawalerii generała brygady Romana Abrahama⁴⁰. W dość subiektywny sposób opisał on proces jej mobilizacji oraz organizację i udział w działaniach osłonowych na terenie Wielkopolski, walki w trakcie bitwy nad Bzurą i podczas przebijania się Grupy Kawalerii jego imienia przez Puszcę Kampinoską do Warszawy. Wśród tych informacji znalazło się sporo wiadomości dotyczących niezwykle trudnych – zarówno dla ludzi jak i dla koni – warunków walki kawalerii Wojska Polskiego na wrześnieowym polu walki.

Zbliżony charakter mają też wspomnienia pułkownika Adama Zakrzewskiego z Pomorskiej Brygady Kawalerii⁴¹, który jednakże zamieścił w nich również cały szereg danych na temat stanu organizacyjnego i szkolenia tej broni, głównie swej macierzystej brygady, w końcu lat trzydziestych. Należy jednak zauważyć, że aby w PRL-u pozwolono mu wydać drukiem te wspomnienia autor zastosował swoistą „antysanacyjną” autocenzurę. Mimo to znalazł się tam dość wierny obraz tragicznej kampanii jesiennej 1939 r. oraz losów uczestniczących w niej kawalerzystów i ich koni.

Podobnych opublikowanych dotychczas wspomnień i pamiętników oczywiście jest znacznie więcej. Ich autorami są niemal wyłącznie oficerowie służby stałej kawalerii i artylerii konnej oraz oficerowie rezerwy obydwu tych broni zmobilizowani na przestrzeni pomiędzy marcem a końcem sierpnia i wrześniem 1939 r.⁴²

³⁸ S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917–1939*, Londyn 1965. Poza tym dysponujemy również innymi opublikowanymi relacjami dotyczącymi „wojen o niepodległość i granice z lat 1918–1920” – *vide np.*: R. Kozłowski, *Taczanka naprzód. Wspomnienia wojenne opowiedziane młodzieży*, Lwów 1938. Autor ten opisał w nich swój udział w kampanii letniej wojny polsko-sowieckiej.

³⁹ I. Bukowski, *Z minionych lat. Wspomnienia oficera sztabu*, Warszawa 1974. Oficer ten służył w 11 Dywizjonie Artylerii Konnej.

Dla porządku można też wspomnieć o pamiętniku późniejszego ppłk. dyplomowanego Wojciecha Rankowicza – *vide idem*, *Żołnierska dusza*, konsultacja historyczna, przyp., przedmowa, posłowie M. Deszczyński, Warszawa 2002. Służył on w najpierw w 10., a następnie w 7. Dywizjonie Artylerii Konnej, zaś w kampanii jesiennej 1939 r. walczył jako oficer sztabu Wołyńskiej Brygady Kawalerii. Niestety, w pamiętniku tym nie ma żadnych istotnych informacji dotyczących artylerii konnej.

⁴⁰ R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969 (wyd. 2 popr.: Warszawa 1990).

⁴¹ A. Zakrzewski, *Wspomnienia. Wrzesień 1939*, Warszawa 1958.

⁴² *Vide* choćby: M. Mazurkiewicz, *Karabiny maszynowe naprzód*, Warszawa 1959; W. Ziemiński, *Wrzesień... Oflag... Wyzwolenie...*, Warszawa 1962 (wyd. 2: Warszawa 1963);

* * *

Kończąc te rozważania, należy jeszcze raz podkreślić ogromną wagę wszelkich źródeł relacyjnych dla badań historii wojskowej, w tym również ich znaczenie w badaniach dziejów kawalerii i artylerii konnej polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939. Są one doskonałą skarbnicą wiedzy na temat życia codziennego oraz realiów służby kawalerzystów i konnych artylerzystów. Trzeba jednak pamiętać o konieczności szczególnie krytycznej analizy zawartych tam treści, gdyż z zasady obarczone są one mniejszym lub większym ładunkiem subiektywizmu, wynikającego z osobistych doświadczeń ich autorów.

Jednocześnie często w źródłach tego typu można zauważyć pewne elementy idealizacji obydwu tych broni oraz służących w ich szeregach mężczyzn, co oczywiste głównie oficerów⁴³. Nie należy również zapominać, że zjawiska te mają pewien szerszy i dotychczas słabo przebadany i opisany kontekst kulturowy, który swymi korzeniami sięgał czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a w przypadku niektórych kwestii jeszcze głębiej w przeszłość, mianowicie aż do średniowiecza.

Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966 (drugie wyd.: Warszawa 1968); J. Dobraczyński, *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1970; J. Kamiński, *Od konia i armaty do spadochronu. Wspomnienia uczestnika II wojny światowej*, Warszawa 1980; J. Tymiański, *Ten wrzesień trwał sześć lat (Wspomnienia z lat 1939–1946)*, Warszawa 1980 (drugie wyd. przejrzane i rozszerzone: Warszawa 1989); S. Piotrowski, *W żołnierskim siodle*, Warszawa 1982; L. Sapięha, *Wojna z wysokości siodła*, wyd. 2, Londyn 1986; W. Zaleski, *W Warszawskiej Brygadzie Pancerno-Motorowej 1939. Z dziejów 1 Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1988; W. Milewski, *Obowiązek uciekać*, Warszawa 1989; K. Rudnicki, *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990; C. Liszewski, *W marszu i w walce. Pamiętnik oficera 3 Pułku Szwoleżerów Mazowieckich z walk wrzesniowych i październikowych 1939 roku*, przygotował do druku A. Dobroński z pomocą byłych oficerów 3 p. szwol. W. Lewandowskiego i R.R. Migurskiego, Białystok 1990; T. Rószkiewicz, *Szable w dłoń!*, Warszawa 1991; [E. Sapięha], *Tak było. Niedemokratyczne wspomnienia Eustachego Sapięhy*, Warszawa 1999; J. Iwanowski, *Czasy mojego życia*, Warszawa 2000; Z. Podhorski (Zaza) [generał brygady], *Tak zapamiętałem... Wspomnienia i dokumenty (od 13 marca do 10 października 1939 roku)*, wstęp A. Suchcitz, oprac. i redakcja K. Skowrońska, współpraca J. Krzyś, Grudziądz 2002. Wszystkie te publikacje zawierają mniej lub więcej informacji na temat życia na froncie i warunków walki polskich kawalerzystów podczas kampanii jesiennej 1939 r.

⁴³ Cf. A. Smoliński, *Źródła do historii wojskowej oraz możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkole*, [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne III. Źródła w Edukacji Historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 56–65; idem, *Źródła do historii wojskowej i możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkolnictwie podstawowym i ponadpodstawowym oraz w kształceniu uniwersyteckim*, [w:] *Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. II, red. T. Ciesielski, Kędzierzyn-Koźle 2013, s. 238–254.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Abraham R., *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969 (wyd. 2 popr.: Warszawa 1990).
- Bocheński J., *Wspomnienia*, Kraków 1994.
- Bukowski I., *Z minionych lat. Wspomnienia oficera sztabu*, Warszawa 1974.
- Cydzik G., *Ułani, ulani...*, Warszawa 1983 (wyd. 2: Warszawa 1987).
- Cydzik G., *Ułani, ulani. Wspomnienia – gawędy – opowieści*, wstęp, oprac. i red. naukowa J.S. Tym, Warszawa 2012.
- Dobraczyński J., *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1970.
- Dunin-Brzeziński J., *Rotmistrz Legionów Polskich. Wspomnienia z lat 1914–1919*, przedmowa, oprac. i przyp. S.J. Rostworowski, Pruszków 2003.
- Eichler S., *Z trudu naszego i znoju... Wspomnienia z mego życia*, Warszawa 2005.
- Fudakowski J., *Ułańskie wspomnienia z roku 1920*, do druku przygotował i wstępem poprzedził B. Królikowski, Lublin 2005.
- Iwanowski J., *Czasy mojego życia*, Warszawa 2000.
- Kamiński J., *Od konia i armaty do spadochronu. Wspomnienia uczestnika II wojny światowej*, Warszawa 1980.
- Kawaleria polska w pościgu za Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy I Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmla. Część druga*, Lwów [b.r.w].
- Klaczynski K., *Służyłem w najlepszym Pułku. Wspomnienia oficera 9 Pułku Ułanów Małopolskich*, Radomyśl Wielki 2013.
- Kopański S., *Moja służba w Wojsku Polskim 1917–1939*, Londyn 1965.
- Kozłowski R., *Taczanka naprzód. Wspomnienia wojenne opowiedane młodzieży*, Lwów 1938.
- Ksyk E., *W barwach 9 Pułku Ułanów Małopolskich*, wstęp, oprac. i red. naukowa J.S. Tym, Gdańsk 2012.
- Liszewski C., *W marszu i w walce. Pamiętnik oficera 3 Pułku Szwoleżerów Mazowieckich z walk wrześnieowych i październikowych 1939 roku*, przygotował do druku A. Dobroński z pomocą byłych oficerów 3 p. szwol. W. Lewandowskiego i R.R. Migurskiego, Białystok 1990.
- Machalski T., *Co widziałem i przeżyłem*, London 1980.
- Mazurkiewicz M., *Karabiny maszynowe naprzód*, Warszawa 1959.
- Milewski W., *Obowiązek uciekać*, Warszawa 1989.
- Mitkiewicz L., *W Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich 1932–1935*, wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2014.
- Mitkiewicz L., *W Wojsku Polskim 1917–1921*, przedmowa gen. K. Rudnickiego, Londyn 1978.
- Mitkiewicz L., *W Wojsku Polskim 1917–1939*, t. I (*W Wojsku Polskim 1917–1921*), wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2015.
- Mitkiewicz L., *W Wojsku Polskim 1917–1939*, t. II (*W Wojsku Polskim 1921–1930*), wstęp i oprac. naukowe W. Rezmer, Toruń 2017.
- Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy I Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmla*, Lwów [b.r.w].

- Nietyksza B., *Nadzieje, złudzenia, rzeczywistość. Wspomnienia z lat 1912–1945*, t. I, Warszawa 1985.
- Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). Przed i po kryzysie przysięgowym*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993.
- Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). W adiutanturze Rady Regencyjnej*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993.
- Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). Z Legionami na bój*, wybór, oprac. tekstów, przedmowa, przyp. i indeksy S.J. Rostworowski, Warszawa 1993.
- Piotrowski S., *W żołnierskim siodle*, Warszawa 1982.
- Podhorski (Zaza) Z. [generał brygady], *Tak zapamiętałem... Wspomnienia i dokumenty (od 13 marca do 10 października 1939 roku)*, wstęp A. Suchcitz, oprac. i redakcja K. Skowrońska, współpraca J. Krzyś, Grudziądz 2002.
- Pragłowski A., *Od Wiednia do Londynu. Wspomnienia szefa sztabu I Dywizji Jazdy gen. Rómmla w wojnie polsko-bolszewickiej oraz Armii „Łódź” i obrony Warszawy w 1939 roku*, oprac. naukowe i posłowie D. Koręs, Warszawa–Kraków 2017.
- Rachalewski S., *Szabla na kilimie. Ze szwadronami 203 Pułku Ułanów w r. 1920*, Łódź 1938.
- Rankowicz W., *Żołnierska dusza*, konsultacja historyczna, przyp., przedmowa, posłowie M. Deszczyński, Warszawa 2002.
- Rostworowski S., *Bitwy mojego życia*, wybór i oprac. tekstów S.J. Rostworowski, Warszawa 2001.
- Rostworowski S., *Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920*, wybór i oprac. tekstów S.J. Rostworowski, Warszawa 1995.
- Rostworowski S., *Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918–1920. Z frontu litewsko-białoruskiego oficera sztabowego gen. Szeptyckiego i Sikorskiego do świeżo poślubionej żony. Relacje przeplatane listami ze zdobycia Lidy, Wilna, bojów w obronie Brześcia Litewskiego, opinie o dowódcach i podkomendnych*, Warszawa–Kraków 2015.
- Rómmel J., *Kawaleria polska w roku 1920*, Warszawa 1934.
- Rómmel J., *Wspomnienia z bojów kawalerii*, Warszawa 1934.
- Rószkiewicz T., *Szable w dłoń!*, Warszawa 1991.
- Rudnicki K., *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- [Sapieha E.], *Tak było. Niedemokratyczne wspomnienia Eustachego Sapiehy*, Warszawa 1999.
- Sapieha L., *Wojna z wysokości siodła*, wyd. 2, Londyn 1986.
- Skibiński F., *Pierwsza pancerna*, wyd. 6, Warszawa 1979.
- Skibiński F., *Ułańska młodość 1917–1939*, Warszawa 1989.
- Solek W., *Pamiętnik legionisty*, oprac., wstępem i przyp. opatrzył W. Budzyński, Warszawa 1988.
- Szacherski Z., *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966 (wyd. 2: Warszawa 1968).
- Szczepański K., *Wspomnienia o 14 Dywizjonie Artylerii Konnej*, Białystok 2004.
- Szmurło T., *Szwolężery furażery*, Warszawa 1934.
- Szostak J., *Moja służba Niepodległej. Wspomnienia 1897–1939*, Warszawa 1987.
- Tymiński J., *Ten wrzesień trwał sześć lat (Wspomnienia z lat 1939–1946)*, Warszawa 1980 (wyd. 2 przejrane i rozszerzone: Warszawa 1989).
- Wieniawa-Długoszowski B., *Wymarsz i inne wspomnienia*, zebrał, oprac. i wstępem poprzedził R. Loth, Warszawa 1992.

- Zakrzewski A., *Wspomnienia. Wrzesień 1939*, Warszawa 1958.
- Zaleski W., *W Warszawskiej Brygadzie Pancerno-Motorowej 1939. Z dziejów 1 Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1988.
- Ziemiński W., *Wrzesień... Oflag... Wyzwolenie...*, Warszawa 1962 (wyd. 2: Warszawa 1963).
- Żaba R., *Wspomnienia z lat ubiegłych (od 1864 do 1937)*, wprowadzenie i oprac. naukowe P.S. Szezynger, Kraków [b.r.w].

OPRACOWANIA

- 9 Pułk Ułanów Małopolskich*, red. Z. Godyń, Edynburgh 1947.
- Baczkowski M., *Kawaleria austriacka i austro-węgierska w latach 1792–1914*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...* Studia z dziejów kawalerii, t. II, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 263–329.
- Badsey S., *Doctrine and Reform in the British Cavalry 1880–1918*, Aldershot 2008.
- Bauer P., Polak B., *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego w obronie ojczyzny, 1939 r.*, Gostyń 1978.
- Bielecki R., *Somosierra 1808*, Warszawa 1989.
- Biernacki M., *Działania Armii Konnej Budionnego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r. 26 V–20 VI 1920*, Warszawa 1924.
- Błasiński J., *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1996.
- Błasiński J., *Z dziejów kawalerii II Rzeczypospolitej. Losy 25 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1999.
- Błaszkowski B., Jeske M., Konstankiewicz A., Kukawski L., Rozdżestwieński P.M., Tym J.S., Wesołowski A., Wróbel J., *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą (Polish Cavalry during the battle at Bzura 1939)*, Warszawa 2005.
- Böhm T., *1 Pułk Kawalerii KOP w wojnie obronnej 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 2 (128), s. 93–113.
- Bojanowski S., *Sylwetki koni orientalnych i ich hodowców*, Kraków 1906.
- Bołdyrew A., *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016.
- Bukhari E., McBride A. – ilustrator, *Napoleon’s Cavalry*, London 1976.
- Bukhari E., McBride A. – ilustrator, *Napoleon’s Dragons and Lancers*, Oxford 2007.
- Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII*, t. II, Warszawa 1994.
- Czapki M., *Historia powszechna konia*, Poznań 1874.
- Czarnik A., *Ósmy strzelców konnych w marszu i w boju. Działania ósmego pułku strzelców konnych na Pomorzu nadwiślańskim w dniach 1–3 września 1939 r.*, Słupsk 1999.
- Czartoryski A., *5 Pułk Ułanów Zasławskich w Polskiej Wojnie Obronnej 1939 r.*, Ostrołęka 2009.
- Dąbrowski A.J., *Historia 10 Pułku Ułanów Litewskich*, Londyn 1982.
- Denison G.T., *A History of Cavalry from the earliest times with lessons for the future*, London 1877.
- Denison G.T., *Geschichte der Cavallerie seit den frühesten Zeiten mit Betrachtungen über ihre Zukunft. Von George T. Denison, Oberstleutnant. Aus dem Englischen übertragen und mit Anmerkungen versehen von Brix*, Berlin 1879.
- Dręzek J., *W sprawie walk Mazowieckiej BK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1978, R. XXIII, nr 1 (83), s. 378–383.

- Dunin-Wolski L., *Zarys historii polskiej artylerii konnej*, Londyn 1948.
- Dvoráková D., *Koň a člověk v středověku. K spolužití člověka a koňa v Uhorskom Král'ovstve*, Budmerice 2007.
- Dzieje Ulanów Jazłowieckich*, praca zbior., Londyn 1988.
- Ellis J., *Cavalry. The history of mounted warfare*, North Vancouver 1978.
- Gapski M.H., *Koń w kulturze polskiego średniowiecza. Wierzchowce na ścieżkach wyobraźni*, Poznań 2014.
- Gembarzewski B., *Kopia a lanca*, Warszawa 1921.
- Giętkowski M., *Artyleria konna Wojska Polskiego 1918–1939*, Toruń 2000.
- Gless K., *Das Pferd im Militärwesen*, Berlin 1980.
- Gnat-Wieteska Z., *Podchorążowie artylerii konnej i weterynarii z Włodzimierza Wołyńskiego*, Pruszków 1996.
- Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- Hlawaty A., *Dzieje 6 Pułku Ulanów Kaniowskich*, Londyn 1973.
- Hofschröer P., Fosten B. – ilustrator, *Prussian Cavalry of the Napoleonic Wars (2) 1807–1815*, Oxford 2002.
- Humbert E., *Programme élémentaire du cours d'art et d'histoire militaires enseigné a L'Ecole Impériale de Cavalerie*, Saumur 1866.
- Idzior F., *O walkach Wielkopolskiej BK w Puszczy Kampinoskiej w 1939 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1968, R. XIII, nr 3 (47), s. 486–491.
- Iglikowski M., *Polska szkoła jazdy w XVII wieku na tle kawalerii Europy Zachodniej*, Grajewo 2015.
- Jarecki J., *Kawaleria polska w walce. Wrzesień 1939*, Katowice [b.r.w.].
- Jarecki J., *Walki kawalerii polskiej. Wrzesień 1939*, Katowice 1989.
- Jaworski J., *Jazda Tatarska II Rzeczypospolitej. Dzieje, barwa i broń*, Warszawa 1988.
- Jaworski J., *Regina armorum. Rzecz o Lancy*, Oświęcim 2011.
- Jaźwiński P., *Oficerowie i dżentelmeni. Życie prywatne i służbowe kawalerzystów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011.
- Jaźwiński P., *Oficerowie i konie. Przyjaźń na śmierć i życie. Kawalerzyści Drugiej Rzeczypospolitej o koniach – swoich towarzyszach broni*, Warszawa 2012.
- Jeske M., Konstankiewicz A., Kukawski L., Rozdżestwieński P.M., Tym J.S., Wesołowski A., Wróbel J., *Kawaleria samodzielna w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2004.
- Kelekna P., *The Horse in Human History*, Cambridge 2009.
- Kelenik J., Ságvári G., Szábo P., Zachar J., *A Magyar Huszár*, Budapest [b.r.w.].
- Koreś D., *Organizacja i liczebność Grupy Operacyjnej Jazdy w lipcu 1920 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2007, R. VIII (LIX), nr 2 (217), s. 59–121.
- Koreś D., Żuczkowski M., *Walki Grupy Operacyjnej Jazdy generała podporucznika Jana Sawickiego z 1 Armią Konną pod Beresteczkiem, Radziwiłłowem i Brodami 29 lipca–5 sierpnia 1920 r.*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...* *Studia z dziejów kawalerii*, t. III, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 235–342.
- Kościański Z., *Organizacja i działania wojenne samodzielnej kawalerii polskiej w 1939 roku. Wybrane przykłady działań bojowych samodzielnej kawalerii polskiej w 1939 roku*, Leszno 2009.

- Królikiewicz A., *Jasiek, Picador i ja*, Warszawa 1958.
- Królikiewicz A., *Olimpijska szarża*, wstępem opatrzyła K. Królikiewicz-Harasimowicz, Kraków [b.r.w.].
- Królikowski B., *Ułańskie lato. Od Krechowiec do Komarowa*, Lublin 1999.
- Królikowski B., *Ułańskie lato. Od Krechowiec do Komarowa. Szkice z dziejów jazdy polskiej w latach 1917–1921*, Lublin 2005.
- Krzeczunowicz K., *Ostatnia kampania konna. Działania armii polskiej przeciw Armii Konnej Budionnego w 1920 roku*, Londyn 1971.
- Księga dziejów 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego*, red. J. Smoleński, M.W. Żebrowski, Londyn 1969.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII w.*, Łódź 1975.
- Kustrą A., *Kawalerzyści XXI wieku*, Warszawa 2001.
- Kwiatkowski K., *Memoria continenter historiam denotat. Bitwa pod Grunwaldem / Tannenbergiem / Żalgirisem 1410 w najnowszych badaniach*, Toruń 2015.
- Laske J., Małowiecki R., *Somosierra*, Oświęcim 2013.
- Lasocki W.A., *O koniu bojowym. Z zapisków kawalerzysty*, Londyn 1999.
- Lasocki W.A., *Z dziejów 25-go Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Londyn 1970.
- Lewandowski W., *3 Pułk Szwoleżerów Mazowieckich im. płka Jana Leona Hipolita Koziatulskiego w kampanii jesiennej 1939 roku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Historia X. Nauki Humanistyczno-Społeczne 1973, z. 58, s. 49–64.
- Lewandowski W., *Z walk 3 Pułku Szwoleżerów Mazowieckich im. Jana Leona Hipolita Koziatulskiego we wrześniu 1939 roku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Historia X. Nauki Humanistyczno-Społeczne 1975, z. 67, s. 33–46.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1958.
- Machalski T., *Kawaleria w Wielkiej Wojnie*, Oświęcim 2013.
- Machalski T., *Ostatnia epopeja. Działania kawalerii w 1920 roku*, Londyn 1969.
- Majewski M., *Kresowa Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2011.
- Majka J., *Brygada Motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004.
- Majka J., *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2016.
- Majka J., *Brygada płk. Maczka. Organizacja i udział w kampanii wrześniowej 1939 r. 10 Brygady Kawalerii (Zmotoryzowanej)*, Rzeszów 1999.
- Minkiewicz J., *Ułańskie dzieje*, Londyn 1985.
- Mitkiewicz L., *Kawaleria samodzielna Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie 1939 roku*, Toronto 1964.
- Nadolski A., *Grunwald 1410*, Warszawa 1993.
- Nadolski A., *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990 (drugie wydanie – Wodzisław Śląski–Łódź 2010).
- Nowak E.P., *Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999.
- Odziemkowski J., *Krechowce*, Pruszków 1993.
- Odziemkowski J., Tym J.S., *Kawalerskie boje. W 85 rocznicę zakończenia wojny polsko-sowieckiej*, Grajewo 2005.
- Orłowski D., *Chocim 1673*, Warszawa 2007.
- Pavly R., Courcelle P. – ilustrator, *Napoleon’s Red Lancers*, Oxford 2003.

- Pawłowski E., *Kawaleria polska w Wojnie Obronnej 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 3 (129), s. 256–273.
- Podhorodecki L., *Wiedeń 1683*, Warszawa 1983.
- Przegląd Kawalerii i Broni Panczernej. Bibliografia 1956–2000 r. (Numery 1–160)*, oprac. W. Fiedler, J. Hlawaty, Londyn 2001.
- Przemsza-Zieliński J., *Księga wrzesniowej chwały pułków śląskich*, t. I, Katowice 1989.
- Przemsza-Zieliński J., *Księga wrzesniowej chwały pułków śląskich*, t. II, Katowice–Sosnowiec 1993.
- Rodowody artylerii konnej Wojska Polskiego*, red. J. Boguski, Londyn 1964.
- Rozdżestwieński P., *Ułani Jazłowieccy. Zarys działań pierwszego rzutu 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich w kampanii wrzesniowej 1939 roku*, Warszawa 2008.
- Rudnicki K., *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Warszawa 1937.
- Sawicka Z., *Koń w życiu szlachty XVI–XVIII w.*, Toruń 2002.
- Schreiber G., *Des Kaisers Reiterer. Österreichische Kavallerie in vier Jahrhunderten*, Wien 1967.
- Sikora R., *Kluszyn 1610. Rozważania o bitwie*, Warszawa 2010.
- Sikora R., *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011.
- Skiba A., *Boje wrzesniowe 19 Pułku Ułanów Wołyńskich w kampanii wrzesniowej*, Londyn 1971.
- Skibiński F., *10 Brygada Kawalerii w kampanii wrzesniowej 1939 r. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1959, R. IV, nr 1 (10), s. 223–250.
- Skibiński F., *10 Brygada Kawalerii w kampanii wrzesniowej 1939 r. Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1959, R. IV, nr 2 (11), s. 221–255.
- Smoliński A., *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008.
- Smoliński A., *Artyleria konna Wojska Polskiego w walkach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 roku do wczesnej wiosny 1919 roku. Część I*, „Semper Fidelis”. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich [Wrocław] 2014, nr 2 (134), s. 5–9.
- Smoliński A., *Artyleria konna Wojska Polskiego w walkach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 roku do wczesnej wiosny 1919 roku. Część II*, „Semper Fidelis”. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich [Wrocław] 2014, nr 3 (135), s. 13–16.
- Smoliński A., *Formowanie i organizacja artylerii konnej Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014, s. 227–288.
- Smoliński A., *Na marginesie artykułu o walkach z I Armią Konną na Zamojszczyźnie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2005, R. VI (LVII), nr 1 (206), s. 141–151.
- Smoliński A., *Organizacja pierwszych baterii i dywizjonów artylerii konnej odrodzonego Wojska Polskiego w okresie od listopada 1918 roku do czerwca roku 1919*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema” [Toruń] 1997, R. XXX, nr 11, s. 407–417.
- Smoliński A., *Pierwsze formacje artylerii konnej Wojska Polskiego w polsko-ukraińskich bojach o Lwów i Małopolskę Wschodnią w okresie od grudnia 1918 r. do wiosny 1919 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” [Białystok] 2015, t. IV, s. 113–139.

- Smoliński A., *Przegląd dorobku polskiej historiografii na temat dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [Warszawa] 2011, R. XII (LXIII), nr 3 (236), s. 7–26.
- Smoliński A., *Szwoleżerowie, ulani, strzelcy konni oraz pozostałe konne wojsko... Przegląd dorobku polskiej historiografii dotyczącej dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrzyak, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012, s. 439–475.
- Smoliński A., *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003.
- Smoliński A., *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, red. A. Smoliński, Toruń 2003, s. 13–102.
- Smoliński A., *Źródła do historii wojskowej i możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkolnictwie podstawowym i ponadpodstawowym oraz w kształceniu uniwersyteckim*, [w:] *Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. I, red. T. Ciesielski, Kędzierzyn-Koźle 2013, s. 238–254.
- Smoliński A., *Źródła do historii wojskowej oraz możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkole*, [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne III. Źródła w Edukacji Historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 56–65.
- Sosnowski Z., *O koniu w Polsce*, Warszawa 1912.
- Strzeżek T., *Stoczek – Nowa Wieś 1831*, Warszawa 2010.
- Szcześniak R., *Kluszyn 1610*, Warszawa 2004.
- Szlakiem Ułanów Chrobrego. Zarys historii 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, red. S. Zakrzewski, Z. Godyń, Londyn 1973.
- Świdarska-Włodarczyk U., *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*, Poznań 2003.
- Tym J.S., *Boje Wołyńskiej Brygady Kawalerii w dniach 1–4 września 1939 roku*, [w:] *Mokra Działoszyn 1939*, praca zbior., Warszawa 2005, s. 199–245.
- Tym J.S., *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2016.
- Ulyatt K., D’Achille G. – ilustrator, *Hussars of the Napoleonic wars*, London 1981.
- Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809–1947*, praca zbior., Londyn 1982.
- Wasilewski M., *Polska kawaleria pancerna XX wieku*, Warszawa 1997.
- Wielhorski J., *Genealogia pułków strzelców konnych 1918–1924 oraz rodowody Grodzieńskiego Pułku Ułanów... Część I i II*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1970, t. VIII, nr 57–58, s. 93–114.
- Wielhorski J., *Jazda polska w dobie ofensywy kijowskiej 25 IV – 12 V 1920 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1990, t. XVIII, nr 135, s. 459–474.
- Wielhorski J., *Lanca*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. 6, Kraków 1974.
- Wielhorski J., *O. de B. dyonów artylerii konnej w okresie 1918–1920*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1990, t. XVIII, nr 136, s. 554–564.
- Wielhorski J., *Przemiany O. de B. na szczeblu w.j. jazdy – XI 1918 – X 1920*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” [Londyn] 1975, t. X, nr 80, s. 93–114.
- Wielhorski J., *Przyczynki do monografii Suwalskiej i Podlaskiej BK oraz GO Kaw. gen. Podhorskiego 1 IX – 5 X 1939. W 50 rocznicę walk*, „Dawna Broń i Barwa” [Katowice] 1989, nr 5, s. 3–41.

- Wilczkowski A., Klein A. – ilustracje, *Anatomia boju. Wołyńska Brygada Kawalerii pod Mokrym 1 września 1939*, Łódź 1992.
- Wilczyński S.W., *Taktyka jazdy*, Bruksella 1852.
- Wimmer J., *Wiedeń 1683*, Warszawa 1983.
- Winogrodzki M., *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1989, R. XXXIV, nr 3 (129), s. 326–342.
- Winogrodzki M., *Podolska BK w działaniach wojennych 1939 r. Część II*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [Warszawa] 1990, R. XXXV, nr 3–4 (133–134), s. 98–119.
- Wisner, H. *Kircholm 1605*, Warszawa 1987.
- Zarzycki P., *Artyleria konna w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2007.
- Żebrowski M.W., *Pluton trębaczy 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego*, Londyn 1981.
- Żukowski S., *Działania 3 Konnego Korpusu Gaja*, Warszawa 1935.
- Istorija konnicy w 5-czastiach*. Sostawił pułkownik Markow komandir 1-go Lejb-Dragunskowo Moskowskowo Jewo Wieliczestwa Połka, Twier [b.r.w.].
- Lwow S., Awierjanow A. – chudożnik, *Armiejskie ulany Rossii w 1812 godu*, Moskwa 2002.
- Manżoła A.P., *Tysiaczletije ruszkoj konnicy*, Moskwa–Minsk 2006.
- Markow M.I., *Istorija konnicy*, t. III (*Ot Fridricha Wielikogo do Aleksandra Suworowa*), Moskwa 2009.
- Taratorin W.W., *Konnica na wajnie. Istorija kawalerii s drevniejszych wremion do epochy napoleonowskich woin*, Minsk 1999.

ALEKSANDER SMOLIŃSKI

Diaries, daybooks and memoirs as sources for studies of daily lives of cavalymen and horse artillerists of Polish military units from 1914–1918 and the Army of the Second Polish Republic

The history of cavalry and horse artillery of Polish military units from the period of World War I and the Polish Army from 1918–1939 has long been a subject of interest for Polish scholars. It is evidenced by the growing number of publications concerning them. One of the sources by means of which their history is studied are relational sources, namely diaries, daybooks and memoirs.

That is why the Author has decided to present only selected sources of this type, and point to those issues concerning the history of cavalry and horse artillery which can be studied on the basis of relational sources. Apart from that, he has also indicated problems which can be encountered by potential scholars who decide to use sources of this type.

Keywords: Polish military units from World War I, the Polish Army from the period 1914–1918, the Polish Commonwealth of 1918–1939, cavalry, horse artillery, relational sources – diaries, daybooks, memoirs.